Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-4 | April - 2025

Original Article

भारतातील कृषी श्रमिकांच्या (कृषी कामगार) समस्यांचा एक अभ्यास

प्रा. डॉ. बी. एम. वाघमोडे
अर्थशास्त्र विभाग,एस. एस. जी. एम. कॉलेज, कोपरगाव

Manuscript ID:
JRD -2025-170443
ISSN: 2230-9578
Volume 17
Issue 4|
Pp. 213-216
April 2025
Submitted: 06 Mar. 2025
Revised: 12 Mar. 2025
Accepted: 26 Apr. 2025
Published: 30 Apr. 2025

सारांश

भारतातील कृषी श्रमिकांच्या समस्यांचा अभ्यासावरून असे दिसून येते की, भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील जवळपास ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. कृषी श्रमिकांना मिळणारा हंगामी रोजगार, राहणीमानाचा दर्जा, प्रत्यक्ष कामाचे दिवस तसेच कृषी श्रमिकांची स्थिती अनेक बाबींमध्ये अत्यंत चिंताजनक आहे, जसे की कमी वेतन, खराब कामाच्या परिस्थिती, शिक्षणाची कमी आणि आरोग्य सेवा न मिळणे. या सर्व गोष्टी त्यांच्या जीवनमानावर आणि कामाच्या गुणवत्ता वर गंभीर परिणाम करतात. यावरून कृषी श्रमिकांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती दयनीय आहे स्पष्ट होते.

Keywords: *भारतातील कृषी श्रमिकावेतनाचा अभाव, आरोग्य आणि सुरक्षा, शैक्षणिक व कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव*

प्रस्तावना

भारतातील सुमारे ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. येथे शेतकरी आणि शेतमजुरांची परिस्थिती मान्सूनच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे ते असुरक्षित आणि वंचित जीवन जगत आहेत आणि संपूर्ण अनिश्चिततेसह फक्त १५० रुपये प्रतिदिन कमवत आहेत. भारतातील सुमारे ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या शेतीच्या कामात गुंतलेली आहे. परंतु भारतातील शेती अजूनही मान्सूनच्या दयेवर अवलंबून आहे. येथे शेतकरी आणि कृषी श्रमिकांची स्थिती मान्सूनच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. जर मान्सून चांगला असेल तर पीक चांगले असते आणि उलट. शेती श्रमिकांना असंघटित क्षेत्रातील श्रेणीत गणले जाते, त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न निश्चित नसते. त्यामुळे ते असुरक्षित आणि वंचित जीवन जगत आहेत.

सारांश

भारतातील कृषी श्रमिकांच्या समस्यांचा अभ्यासावरून असे दिसून येते की, भारत हा कृषी प्रधान देश आहे. भारतातील जवळपास ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या शेती क्षेत्रावर अवलंबून आहे. कृषी श्रमिकांना मिळणारा हंगामी रोजगार, राहणीमानाचा दर्जा, प्रत्यक्ष कामाचे दिवस तसेच कृषी श्रमिकांची स्थिती अनेक बाबींमध्ये अत्यंत चिंताजनक आहे, जसे की कमी वेतन, खराब कामाच्या परिस्थिती, शिक्षणाची कमी आणि आरोग्य सेवा न मिळणे. या सर्व गोष्टी त्यांच्या जीवनमानावर आणि कामाच्या गुणवत्ता वर गंभीर परिणाम करतात. यावरून कृषी श्रमिकांची आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती दयनीय आहे स्पष्ट होते.

Keywords: भारतातील कृषी श्रमिकावेतनाचा अभाव, आरोग्य आणि सुरक्षा, शैक्षणिक व कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव

प्रस्तावना

भारतातील सुमारे ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या शेती व्यवसायात गुंतलेली आहे. येथे शेतकरी आणि शेतमजुरांची परिस्थिती मान्सूनच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे ते असुरक्षित आणि वंचित जीवन जगत आहेत आणि संपूर्ण अनिश्चिततेसह फक्त १५० रुपये प्रतिदिन कमवत आहेत. भारतातील सुमारे ६५ ते ७० टक्के लोकसंख्या शेतीच्या कामात गुंतलेली आहे. परंतु भारतातील शेती अजूनही मान्सूनच्या दयेवर अवलंबून आहे.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)
This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International Public License, which allows others to remix, tweak, and build upon the work noncommercially, as long as appropriate credit is given and the new creations ae licensed under the idential terms.

Address for correspondence:
प्रा.डॉ.बी.एम.वाघमोडे अर्थशास्त्र विभाग,एस.एस.जी.एम.कॉलेज, कोपरगाव

How to cite this article
वाघमोडे, . बी . एम . (2025). भारतातील कृषी श्रमिकांच्या (कृषी कामगार) समस्यांचा एक अभ्यास. Journal of Research & Development, 17(4), 213–216. https://doi.org/10.5281/zenodo.15559456

Quick Response Code:
Website:
https://jrdrvb.org/
DOI:10.5281/zenodo.15559456

येथे शेतकरी आणि कृषी श्रमिकांची स्थिती मान्सूनच्या तीव्रतेवर अवलंबून असते. जर मान्सून चांगला असेल तर पीक चांगले असते आणि उलट. शेती श्रमिकांना असंघटित क्षेत्रातील श्रेणीत गणले जाते, त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न निश्चित नसते. त्यामुळे ते असुरक्षित आणि वंचित जीवन जगत आहेत.

अभ्यासाची उदिष्ट्ये

१. भारतातील कृषी श्रमिकांच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील कृषी श्रमिकांच्या वाढीचा अभ्यास करणे.
३. भारतातील कृषी श्रमिकांच्या टंचाईचा आर्थिक परिणाम अभ्यासणे.
४. भारतातील कृषी श्रमिकांच्या समस्यांचा अभ्यास करणे.

अभ्यासाची गृहिते

१. भारतात कृषी श्रमिकांचे अनेक प्रकार आहेत.
२. भारतातील कृषी श्रमिकांच्या संख्येत वाढ होत आहे.
३. भारतातील कृषी श्रमिकांच्या टंचाईचा आर्थिक परिणाम होत आहे.
४. भारतातील कृषी श्रामिकांपुढे समस्या आहेत.

अभ्यास पद्धती

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास हा द्वितीय साधनसामग्रीवर आधारित आहे. यामध्ये विविध संदर्भ गंथ, मासिके, अहवाल, वृतपत्रे, संकेत स्थळे , इत्यादीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

कृषी श्रमिकांचे प्रकार

कृषी मजुरांचे विविध प्रकार असतात, आणि ते त्यांच्या कार्यानुसार वेगवेगळ्या श्रेणींमध्ये विभागले जातात. कृषी मजुरांचे काही मुख्य प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:

हंगामी काम करणारे श्रमिक

हे मजूर विशेषतः पिकांची लागवड, तोडणी, आणि इतर हंगामी कामांसाठी काम करत असतात. हे काम पिकांच्या फुलण्या किंवा कापणीच्या वेळी असते.

स्थायी काम करणारे श्रमिक

हे मजूर कायमच्या आधारावर शेतकऱ्यांसोबत काम करतात आणि त्यांचे काम पिकांची देखभाल, सिंचन, खत लावणे, आणि शेतातील इतर सामान्य कामे असू शकतात.

विक्री करणारे श्रमिक

हे मजूर शेतातील उत्पादनांची विक्री करण्यासाठी असतात. ते बाजारपेठेत किंवा इतर ठिकाणी उत्पादनांची विक्री करतात.

पशुपालन करणारे श्रमिक

हे मजूर विशेषतः गायी, बैल, मेंढ्या, बकरी आणि इतर प्राण्यांचे पालन करतात. ते दुधापासून इतर उत्पादनांसाठी काम करतात.

कृषी यांत्रिक काम करणारे श्रमिक

हे मजूर ट्रॅक्टर, पंपसेट, फॉर्म मशीन इत्यादी यांत्रिक साधनांचे संचालन करतात. तांत्रिक कामांसाठी अशी मजुरी महत्त्वाची असते.

निम्नस्तरीय श्रमिक

हे मजूर कमी वेतनावर काम करतात. त्यांची कामे साधारणपणे तांदूळ तोडणे, भाजीपाला तोडणे, आणि इतर शेतातील कष्टप्रद कामे असतात.

दैनिक वेतनावर काम करणारे श्रमिक

हे मजूर दररोज एक ठराविक वेतन घेतात आणि शेतकऱ्यांच्या मागणीवर आधारित काम करतात.

भारतातील कृषी श्रमिकांची वाढ

प्रत्येक देशात कृषी श्रमिकांचा एक स्वतंत्र वर्ग अस्तित्वात असतो. श्रमिकांच्या या वर्गाचा आकार देशाची लोकसंख्या, लोकसंख्या वाढीचा दर, कृषीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकसंख्येचा भाग, शेतीची स्थिती, कृषी मध्ये वापर करण्यात येत असणाऱ्या साधनसामग्रीचा भाग, नागरीकरणाची प्रक्रिया अशा अनेक बाबींवर अवलंबून श्रमिकांची वाढ घट अवलंबून असते.

Journal of Research and Development
Peer Reviewed International, Open Access Journal.
ISSN : 2230-9578 | Website: https://jrdrvb.org Volume-17, Issue-4 | April - 2025

तक्ता क्र. १
भारतातील शेतमजुरांची संख्या
(दशलक्ष)

अ.क्र.	वर्ष	एकूण लोकसंख्या	शेत मजूर
१	१९५१	३६१.१	२७.३
२	१९६१	४३९.२	३१.५
३	१९७१	५४१.२	४७.५
४	१९८१	६१३.३	५८.५
५	१९९१	८४६.४	७४.६
६	२००१	१०२७.०	१०६ .८
७	२०११	१२१०.०	१६७.८

Source: A glance at the producer farmars and form labours data from 2011 census

वरील तक्ता क्र.१ वरून असे दिसून येते की, सन १९५१ मध्ये भारतातील लोकसंख्या ३६१.१ दशलक्ष होती त्यामध्ये वाढौन सन १९८१ मध्ये ६१३.३ दशलक्ष झाली तर सन २०११ १२१०.० दशलक्ष एवढी झाली आहे. तसेच सन १९५१ मध्ये शेतमजुरांची संख्या २७.३ दशलक्ष एवढी होती त्यामध्ये वाढ होऊन सन १९८१ मध्ये ५८.५ दशलक्ष एवढी झाली. यामध्ये वाढ होऊन सन २०११ मध्ये संख्या १६७.८ दशलक्ष एवढी झाली आहे. यावरून असे स्पष्ट होते की, देशाची लोकसंख्या वाढत असताना भारतातील शेतमजुरांची संख्या देखील झपाट्याने वाढत आहे.

भारतातील कृषी श्रमिकांच्या टंचाईचा आर्थिक परिणाम

शेतमजुरांच्या कमतरतेचा अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम होतो. या समस्या शेतकऱ्यांना आणि अन्न खरेदी करणाऱ्या आणि खाणाऱ्या प्रत्येकाला प्रभावित करतात.

कृषी उत्पादकतेवर होणारे परिणाम

शेतकरी कामगारांशिवाय लागवड, काळजी आणि कापणी करू शकत नाहीत. याचा अर्थ कमी अन्न उत्पादन होऊ शकते आणि शेती जितक्या सुरळीत आणि कार्यक्षमतेने चालायला हवी तितकी चालू शकत नाही.

अन्न वाया घालवण्यासाठी योगदान

मजुरांच्या कमतरतेमुळे अन्नाची नासाडी देखील मोठ्या प्रमाणात होते. जेव्हा पिके कापण्यासाठी पुरेसे कामगार नसतात तेव्हा फळे आणि भाज्या शेतात कुजून राहतात. हे वाया जाणारे अन्न दुकानात विकले जाऊ शकते आणि कुटुंबे खाऊ शकतात. उलट, ते वाया जाते, जे शेतकरी आणि ग्राहकांसाठी भयानक आहे

अन्नधान्याच्या किमती वाढण्याची शक्यता:

कमी अन्न उत्पादन आणि जास्त अन्न वाया गेल्यास, फळे आणि भाज्यांच्या किमती वाढू शकतात. जेव्हा मागणी पूर्ण करण्यासाठी पुरेसा पुरवठा नसतो तेव्हा किमती वाढतात. याचा अर्थ लोकांना त्यांच्या किराणा मालासाठी जास्त पैसे मोजावे लागतात. शेतातील मजुरांच्या कमतरतेमुळे कुटुंबांना निरोगी, ताजे अन्न परवडणे कठीण होऊ शकते. या आर्थिक परिणामांवरून शेतीतील कामगारांची कमतरता दूर करणे किती महत्त्वाचे आहे हे दिसून येते. उभ्या शेतीच्या नोकऱ्या स्थिर अन्न पुरवठा आणि स्थिर किमती सुनिश्चित करण्यास मदत करू शकतात.

भारतातील कृषी श्रमिकांच्या समस्या: भारतामध्ये कृषी कामगार अनेक समस्यांचा सामना करत आहेत. ह्या समस्यांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, आणि शारीरिक बाबींचा समावेश होतो. काही महत्त्वाच्या समस्यांचा खालीलप्रमाणे उल्लेख करता येईल:

न्यायसंगत वेतनाचा अभाव :कृषी कामगारांना अनेकदा कमी वेतन दिले जाते. त्यांचं काम अत्यंत कष्टप्रद असताना, त्यांना त्या अनुषंगाने पुरेसं वेतन मिळत नाही. त्यांचं काम अनेक वेळा न्यूनतम वेतनापेक्षा कमी असतं.

आरोग्य आणि सुरक्षा: कृषी कामगारांना फारच कमी आरोग्य सुविधा आणि सुरक्षा मिळते. कृषी क्षेत्रात काम करत असताना त्या कामगारांना जास्त शारीरिक ताण आणि खूप धोक्यांची परिस्थिती सामोरे जावं लागतं, पण त्यांना योग्य वैद्यकीय आणि सुरक्षेचे साधनं उपलब्ध नसतात.

शारीरिक आणि मानसिक थकवा: कृषी कामे शारीरिकदृष्ट्या अत्यंत कठीण असतात. खूप वेळा कृषी कामगारांना मोठ्या प्रमाणावर मानसिक आणि शारीरिक थकवा सहन करावा लागतो. उन्हाच्या कडक तापात किंवा पावसात ते काम करत असतात.

शासनाची अनास्था: कृषी कामगारांसाठी योग्य धोरणे आणि योजनांचा अभाव आहे. अनेकदा त्यांना पाणी, जमीन आणि अन्य आवश्यक संसाधने मिळवण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.

शैक्षणिक व कौशल्य प्रशिक्षणाचा अभाव: अनेक कृषी कामगारांना शैक्षणिक आणि कौशल्यवाढीचे प्रशिक्षण मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना अन्य उद्योग क्षेत्रात काम मिळवण्यासाठीही मोठे आव्हान असते.

कायदेशीर संरक्षणाची कमतरता: कृषी कामगारांना पर्याप्त कायदेशीर संरक्षण उपलब्ध नाही. तसेच त्यांना कामाच्या ठिकाणी योग्य संरक्षण मिळवण्यासाठी त्यांच्याकडे संगठित श्रमिक संघटनाही कमी असतात.

सामाजिक भेदभाव: काही भागात, विशेषतः ग्रामीण भागात, कृषी कामगारांना जातीवाचक भेदभाव आणि तुच्छतेचा सामना करावा लागतो. यामुळे त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती आणखी वाईट होते.

निष्कर्ष

1. कृषी श्रमिकांचे हंगामी श्रमिक, स्थायी काम करणारे श्रमिक, विक्री करणारे श्रमिक, पशुपालन करणारे श्रमिक, कृषी यांत्रिक काम करणारे श्रमिक, निम्नस्तरीय श्रमिक व दैनंदिन वेतनावर काम करणारे श्रमिक असे प्रकार पडताना दिसून आले.
2. लोकसंख्या वाढीबरोबर कृषी श्रमिकांच्या संख्येत वाढ झाली आहे.
3. कृषी श्रमिकांच्या टंचाई मुळे कृषी उत्पादकता मध्ये घट व अन्नधान्याच्या किंमत वाढ होण्याची शक्यता आहे.
4. कषी श्रमिकांच्या पुढे अनेक समस्या असल्यामुळे त्यांची आर्थिक व सामाजिक परीस्थिती हलाखीची असल्याचे दिसून आले.

शिफारशी :

शासनाची मदत आणि धोरणे

सरकारने कृषी श्रमिकांना विशेष सुविधा, वेतन आणि संरक्षण देणारी धोरणे बनवावी.

शिक्षण आणि कौशल्यवृद्धी

कृषी श्रमिकांसाठी प्रशिक्षण आणि कौशल्यवृद्धी कार्यक्रम सुरू करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर:

कृषी क्षेत्रात तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे उत्पादन वाढवता येईल आणि श्रमिकांचा वेळ वाचवता येईल.

आरोग्य सुविधा: कृषी श्रमिकांसाठी मोफत आरोग्य सेवा आणि बीमाचा प्रारंभ करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ

१. कानेटकर मेघा, भारतीय अर्थशास्त्र, श्री.साईनाथ प्रकाशन नागपूर, २०१२
२. देशमुख प्रभाकर, भारताची अर्थव्यवस्था,पिंम्पलापुरे पब्लिशर्स, नागपूर, २०१३
३. बोधनकर सुधीर, श्रमाचे अर्थशास्त्र , पिंम्पलापुरे पब्लिशर्स, नागपूर, २००९
४. वाणी निता, कृषी अर्थशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव , २०१२
५. फडणवीस मृणाली, श्रम अर्थशास्त्र, पिंम्पलापुरे पब्लिशर्स, नागपूर, २००९
६. देसाई भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे २०१२